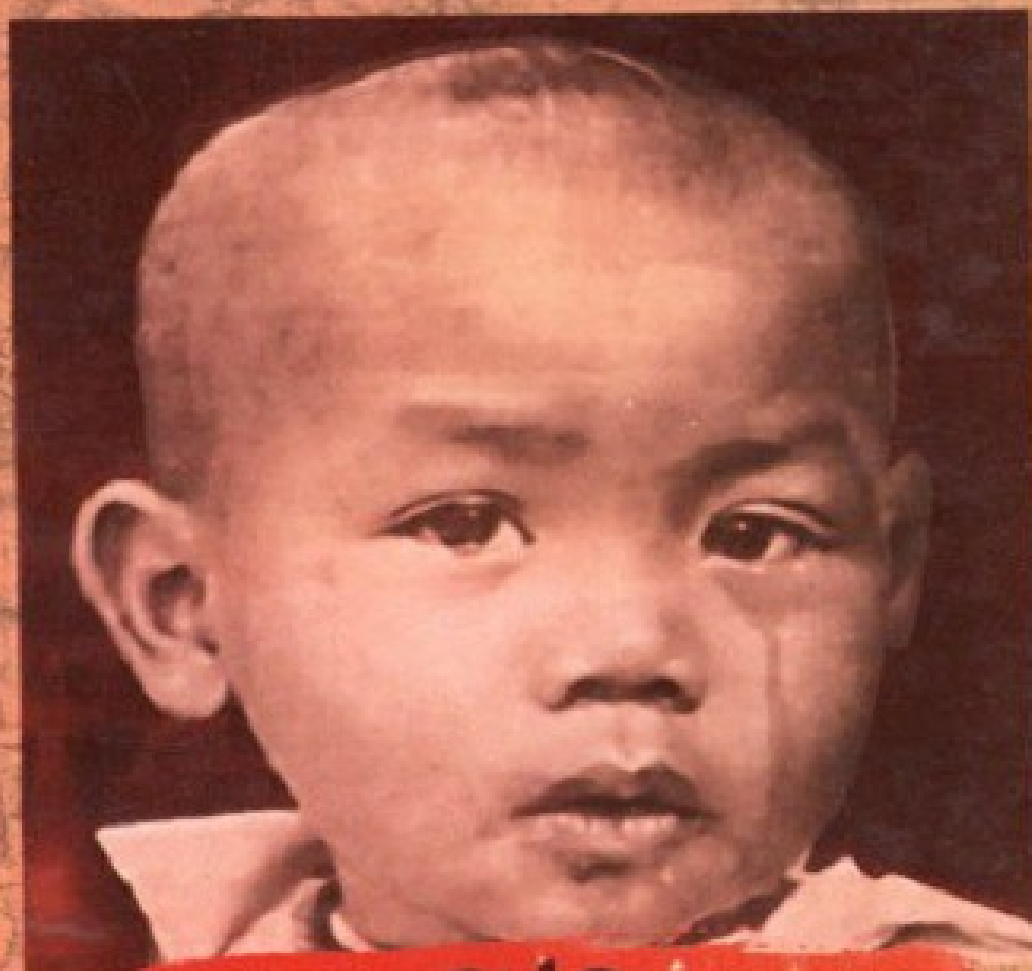

Alber Kami

Pisma
nemačkom
prijatelju

CLIO

Alber Kami

Pisma nemačkom prijatelju

bojana888

knjigoteka

Reneu Lejnou

knjigoteka

*Veličina se ne iskazuje odlaženjem u jednu krajnost
već pripadanjem obema istovremeno.*

PASKAL

knjigoteka

Napomena izdavača

Prvo od ovih pisama se pojavilo u br. 2 časopisa *Revue Libre* 1943. g.; drugo u br. 3 časopisa *Cahiers de Libération* početkom 1944. g. Ostala dva, napisana za *Revue Libre*, ostala su neobjavljena.

knjigoteka

Prevazilaženje apsurdna

Od onog doba kada je Alber Kami završio svoja *Pisma nemačkom prijatelju* minulo je više od pet decenija, a ako hoćemo da budemo sasvim precizni, onda ravno pedeset četiri godine. Mnogo je vode otada proteklo evropskim rekama, a i svim drugim rekama sveta. I kao uvek kada se vraćamo nekom spisu vrednom i danas pažnje, od koga nas čitave decenije dele, moramo, u njegovom sklopu razlučiti, da bismo ga ocenili kako valja, ono što se zove dug vremenu od onog po čemu taj spis u izvesnom smislu nadilazi vreme u kome je nastao.

Sam Kami, u predgovoru za italijansko izdanje *Pisama* skreće pažnju svojim čitaocima da je tekstove o kojima je reč stavljao na hartiju i objavljivao za vreme nacističke okupacije dok se nalazio u ilegalnosti. Pisani su oni, veli autor, u određenim okolnostima, pa stoga mogu imati privid nepravde (*Lettres à un Ami allemand*, Gallimard, 1967, str. 14). A odmah zatim Kami nam sasvim određeno stavlja do znanja šta je to zbog čega njegov spis ima već pomenuti privid nepravde. Kad autor ovih *Pisama* koristi reč vi, misleći na Nemce, on ne želi da kaže tvrdi Kami vi ostali Nemci, već vi ostali nacisti. A kad kaže mi, on navodno nema na umu nas ostale Francuze već nas slobodne Evropljane.

Ovako naknadno tumačeći jezik kojim se služio dok je ispisivao svoje poslanice namenjene jednom nemačkom prijatelju, Kami bi da predupredi zamerke da je i on podlegao izvesnom psihičkom mehanizmu poznatom pod imenom halo efekt. Halo efekt nastaje onda kad neku crtu u predmetu spoznaje koju ocenjujemo negativno ili pozitivno, proširimo na čitav taj predmet i tako potremo sva druga obeležja u onom o čemu bismo da sudimo.

U Kamijevom slučaju reč je o iskušenju da se negativna svojstva nacističke psihologije i ideologije pripišu čitavoj nemačkoj naciji iskušenju prilično rasprostranjenom u vreme dok je trajao Drugi svetski rat i u godinama što su neposredno potom usledile.

Međutim, koliko god se Kami trudio da se od ovog vida halo efekta ogradi, izvesno je da je taj psihički mehanizam i te kako ostavio traga na njegovim *Pismima nemačkom*

prijatelju. U tome i jeste onaj pečat okolnosti koji jedno vreme ostavlja na svemu onom što se u tom vremenu ne samo radi nego i piše.

Trag istorije najvećma je vidljiv kroz jednu epizodu iz perioda nacističke okupacije u Francuskoj o kojoj pripoveda Kami u drugom svom *Pismu*.

Epizoda ukratko ovako glasi: Iz nekog zatvora u Francuskoj nacisti kamionom prevoze jedanaest zatvorenika osuđenih na smrt, među kojima i jednog mladića od 16 godina. Sa njima je i nemački sveštenik, ispovednik, koji se posebno obraća već pomenutom mladiću, u nameri da ga pripremi za smrt. U jedan mah ispovednik se okreće leđima mladom osuđeniku i ovaj to iskoristi da iskoči iz kamiona i pobjegne.

Međutim, sluga božji uoči njegov nestanak i upozori nacističke sprovodnike, koji se daju u poteru za mladićem, hvataju ga, vraćaju u kamion i odvođe na stratište.

U svom komentaru uz ovu epizodu Kami najpre kaže da ju je čuo od jednog francuskog sveštenika i potom citira šta mu je tim povodom taj čovek rekao. A rekao je da se stidi tog nemačkog ispovednika i da mu je drago što misli da nijedan francuski sveštenik ne bi prihvatio da svog Boga stavi u službu zločina (Ibid., str. 147).

I da čitaoci slučajno ne bi bili u nedoumici oko toga kako on vidi ovo poređenje dveju crkava, Kami hita da priključi i svoj sud o toj temi. Sasvim kratko, ali i sasvim dovoljno konstatuje autor *Pisama* da je francuski sveštenik u pravu. U pravu je, dakle, onaj ko tvrdi da su svi francuski crkveni ljudi imuni na to iskušenje kome podležu bez ikakvog izuzetka njihove kolege nemačke nacionalnosti.

Tako se po logici halo efekta negativan primer jednog sveštenika uopštava, u duhu onog što se zove hipergeneralizacija i negativno obeležje jednog pojedinca postaje opšte obeležje čitavog jednog naroda po toj istoj logici. Jer, ispovednik koji prokazuje odbeglog zatočenika čini to zato što je Nemač, a ne zato što je prijatelj nacista i loš čovek takav zaključak nesumnjivo proističe iz načina na koji Kami tumači epizodu o kojoj je reč. Ono vi i mi u *Pismima nemačkom prijatelju* nije, dakle, vi ostali nacisti i nije mi slobodni Evropljani, već vi Nemci i mi Francuzi.

Međutim, uporedo sa tragom istorijskih okolnosti i pečatom halo efekta, *Pisma nemačkom prijatelju* sadrže i jednu ravan značenja kojom autor nadilazi ono privremeno i prolazno tog istorijskog trenutka i zarad koje se ovom njegovom spisu i danas valja vraćati.

Pravo pitanje i ujedno pitanje koje ni u vremenu sadašnjem nije ništa izgubilo na svojoj aktuelnosti a sa kojim se čitaoci i tumači ovog Kamijevog spisa moraju suočiti, bilo bi da li je i kako je moguće argumentima osporiti teoriju i praksu masovnog zločina, poput onog nacističkog, kao uostalom u principu i svih drugih tome sličnih prestupa sa nekim drukčijim ideološkim i političkim predznakom.

Nije reč o tome da to odmah naglasimo može li se u istorijskoj realnosti nadvladati razorna ideja nacizma. Za autora *Pisama* to nije sporno, pa zato on bez ikakvog dvoumljena kaže da duh doduše nije u stanju išta da učini protiv mača, ali je zato mač sjedinjen s duhom, nepobediv.

Međutim, kad nastoji da argumentima dovede u pitanje stanovište svog oponenta nailazi Kami na izvesne ozbiljne teškoće. Ako ništa nema smisla, onda ste vi u pravu, kaže na jednom mestu autor *Pisama nemačkom prijatelju* (Ibid., str. 40), da bi na drugom mestu zapisao da obojica polaze od istog načela, ali da iz njega izvlače različita moralna naučavanja.

U prvom slučaju trebalo bi da je razlika između strana u sporu već u prvoj premisi. U drugom slučaju razlika bi trebalo da bude u zaključcima što ih oponenti izvlače iz istog polaznog stanovišta.

Neobično je i to što Kami pominje i neko ranije vreme u kome su i on i njegov nemački prijatelj mislili da ovaj svet nema neki viši razlog (Ibid., str. 70). A još je neobičnije što autor *Pisama*, pošto je ispisao ove redove, dodaje da on još uvek veruje u to isto na izvestan način (Ibid.).

U ovom na izvestan način krije se osnovna logička teškoća sa kojom se suočava Kami kad hoće argumentima da ospori stanovište svog oponenta. Ako zaista veruje u onu prvu premisu od koje polazi njegov nemački prijatelj, onda mora tako bar on misli prihvatiti i sve one posledice koje odatle proističu. A ako na to nije spreman, onda mora razmotriti ponovo to njihovo zajedničko polazište i proveriti nije li već u tom polazištu kao takvom bila neka greška.

Međutim, kad kaže da još uvek veruje na izvestan način da ovaj svet nema neki viši razlog, Kami koristi jednu formulaciju koja je nelogična. Jer, u viši razlog se veruje ili ne veruje, njega ima ili nema, tertimn non datur.

Iza ove formulacije krije se Kamijevo kolebanje oko toga kojoj bi se argumentaciji priklonio. Da li da dovede u pitanje gledište da svet nema smisla i da tako ospori i one zaključke što ih je odatle izvodio nemački prijatelj, ili da za njega, videli smo, i ta mogućnost postoji ostane pri ranijem njihovom navodno zajedničkom stanovištu, ali da dokaže da ono ne vodi zaključcima o kojima je reč.

Logiku svog oponenta Kami je predstavio kao logiku nekog ko nije verovao u smisao ovog sveta i ko je na osnovu toga zaključio da je sve podjednako vredno i da dobro i zlo određujemo onako kako mi hoćemo (Ibid., str. 71). A u nedostatku svakog ljudskog i božanskog morala, jedine vrednosti koje preostaju tako rezonuje Kamijev oponent mogu biti samo one vrednosti prema kojima se upravlja životinjski svet, ili drugim rečima nasilje i lukavstvo (Ibid.).

Osvrćući se na argumentaciju svog oponenta Alber Kami se u četvrtom *Pismu* odlučuje da ospori njegovu prvu premisu. Ja i dalje verujem odgovara Kami da ovaj svet nema nikakav viši smisao. Ali ja znam da nešto u tom svetu ima smisla i da je to čovek, zato što je on jedino biće koje zahteva da ima smisla (Ibid., str. 74).

Rasuđivanje za koje se ne može reći da je logički besprekorno.

Nejasno je, najpre, kakva bi razlika bila između onog što Kami naziva višim smislom i onog što on zove prosto smisao.

I kako se to može tvrditi da ima smisla samo zato što postoji neko biće koje zahteva da ga ima. Zahtevati smisao i imati smisao nije isto.

Da bi se kako valja razumelo odakle potiču sve ove teškoće u Kamijevom nastojanju da argumentima ospori gledište svog nemačkog prijatelja, treba imati u vidu da je prethodni period u duhovnom životu ovog pisca i mislioca sav u znaku takozvane filozofije apsurdna.

Dve ključne duhovne tvorevine obeležile su period o kome je reč jedan roman i jedan filozofski spis roman *Stranac* i filozofski ogled *Mit o Sizifu*.

Prema izvesnom prilično rasprostranjenom mišljenju poruke ova dva dela trebalo bi da su u osnovi iste. Sartr je tvrdio da *Mit o Sizifu* nije ništa drugo do filozofski prevod Kamijevog prethodno napisanog romana.

Naizgled to i jeste tako. U onom poznatom dijalogu sa zatvorskim ispovednikom Merso kao da formuliše ona ista načela filozofije apsurdna što ih potom u *Mitu o Sizifu*

nalazimo. Kad sveštenik kaže da su i najbedniji zatvorenici videli kako se iz tame zatvorskih zidova pomalja božansko lice, odgovara Kamijev junak da nije video da išta izbija iz tih zidova i tako poriče postojanje nekog višeg smisla, odnosno tehničkim jezikom filozofije govoreći, postojanje neke transcendencije.

Iz ove polazne metafizičke tačke Mersoove proističe, reklo bi se logično i neizbežno, izvesna nihilistička aksiologija. Iz dubine moje budućnosti kaže Kamijev junak u toku celog ovog besmislenog života koji sam vodio neki mračan dah je dopirao do mene kroz godine koje još nisu došle i taj dah je na svom putu izjednačavao sve što mi se nudilo u godinama koje sam proživljavao... (Ibid., str. 131).

Izjednačavati je ovde ključna reč. Mračni dah je samo metafora spoznaje odsustva bilo kakve transcendencije, a prethodno pomenuta ključna reč zaključak koji iz te spoznaje logično proističe. Jer, ako nekog višeg smisla nema, onda je sve podjednako besmisleno ili, drukčije rečeno, podjednako bezvredno.

Zato Merso i kaže da Salamanov pas vredi koliko i njegova žena, a kaže i to da nije važno što mu je Remon drug, kao i Selest koji od njega više vredi (Ibid.).

Ako ovu filozofsku optiku Kamijevog junaka uporedimo sa filozofskom optikom *Mita o Sizifu*, na prvi pogled izgleda da između te dve optike nema nikakve razlike. Sa gledišta Kamijevog traktata o kome je reč apsurd je u nesaglasnosti između zahteva koje čovek postavlja svetu i samog tog sveta.

Ali ne bilo kakve nesaglasnosti. Razmak što deli naše zahteve od sveta nije relativan već apsolutan i to je ono što je za razumevanje teorijskog stanovišta *Mita o Sizifu* bitno. Upravo zato što svet apsolutno ne odgovara visoko postavljenim zahtevima čovekovim, nema niti može biti nekog višeg smisla.

A ukoliko tog i takvog smisla nema, onda na osnovu toga sledi zaključuje Kami jedna, ako se tako može reći, nihilistička aksiologija. Sledi zapravo poricanje bilo kakve lestvice vrednosti. Vera u smisao života kaže Kami uvek pretpostavlja izvesnu lestvicu vrednosti, pretpostavlja izvestan izbor, davanje prvenstva nečem nad nečim (*Le Mythe de Sisyphé*, Gallimard, 1956, str 84).

Ukoliko hijerarhije vrednosti nema a nema je čim poreknemo životu neki viši smisao onda kvalitet iskustva valja zameniti kvantitetom, zaključuje autor *Mita o Sizifu* (Ibid.).

Izgleda, dakle, da je filozofska poruka pomenutog Kamijevog spisa doista istovetna sa porukom njegovog romana.

Tako izgleda, ali nije tako. Da bismo se u to uverili, dovoljno je da bacimo jedan pogled ne samo na ono što Kamijev junak kaže nego i na onaj psihološki, motivacijski kontekst u koji je pisac stavio njegov dijalog sa ispovednikom. Kad mu sveštenik stavi ruku na rame i obznani da će se moliti za njega, Merso počinje da viče iz sveg glasa. Uhvatio sam ga za jaku na mantiji čitamo u romanu. Sručio sam na njega sve što mi je bilo duboku u srcu, prelazeći naglo i naizmenično iz gneva u radost (*Stranac*, Beograd, 1968, str. 130).

A na kraju ovog dijaloga ako je reč dijalog tu uopšte na mestu Merso počinje da se guši, vičući toliko da zatvorski čuvari moraju da otmu sveštenika iz njegovih ruku (Ibid., str 131).

Spor sa ispovednikom je mesto u romanu na kome glavni junak teorijski artikuliše svoju životnu filozofiju. I upravo tu, na tom mestu, pisac će Mersoovo reagovanje staviti u kontekst jednog izuzetno snažnog afektivnog izliva, iz čije perspektive sasvim drukčije izgleda sve ono što njegov junak svešteniku poručuje. Motivacijska logika koja se iza tog izliva krije predstavlja svojevrsan korektiv, a moglo bi se reći i svojevrsan demanti filozofije apsurdna. Iz perspektive tog tako žestokog afektivnog reagovanja Mersoovog postaje jasno da pogled na svet Kamijevog junaka nije neki hladno i racionalno uobličeni lucidni uvid u suštinu čovekovog postojanja, već izraz nekog dubokog nezadovoljstva svetom.

Sledimo li ovu motivacijsku logiku, razumećemo bolje i zašto je Kamijev junak stranac u izvesnom simboličnom značenju te reči. Njegova usamljenost nije od neke metafizičke već od neke psihološke vrste i njegov odnos prema svešteniku ne proističe iz filozofije apsurdna, već naprotiv ta filozofija psihološki logično proističe iz određene afektivne podloge, da u nedostatku nekog boljeg izraza upotrebimo tu reč.

A da upravo tako stoji stvar, indirektno nam je stavio do znanja i sam pisac pomoću onog poređenja Remona i Selesta što ga Merso pravi u svojoj zapenušanoj replici ispovedniku. Merso, kao što znamo, kaže da Selest više vredi od Remona, ali da je, uprkos tome, njegov drug Remon, a ne Selest.

Upravo u tome treba videti izvestan skriven motivacijski mig piščev preko koga su tumači romana prelazili kao da ne postoji.

Ključni paradoks Mersoovog ponašanja, onako kako je Kami to ponašanje zamislio, sastoji se u tome što ovaj njegov junak ipak ima neki svoj sistem vrednosti, ali čini samo ono što je u suprotnosti sa tim sistemom, kao onaj ko neprestano stavlja so na svoju ljutu ranu.

Takva jedna afektivna i u nečem bitno iskrivljena životna optika protivreči filozofiji apsurdna onako kako će tu filozofiju kasnije uobličiti Kami u *Mitu o Sizifu*. Svoje stanovište opisao autor ovog traktata kao plod jednog čisto intelektualnog uvida, lišenog bilo kakve vrednosne hijerarhije.

Sudovi vrednosti otklonjeni su ovde u prilog činjeničkih sudova, kaže Alber Kami u već pomenutom svom filozofskom spisu (Ibid.).

Međutim, njegov Merso, videli smo, ne samo da ne beži od sudova vrednosti nego te sudove podrazumeva celokupno njegovo ponašanje onako kako ga je pisac umetnički uobličio. Premda Remon vredi manje od Selesta, Merso će se družiti upravo sa Remonom i tako dospeti najpre u zatvor, a potom i na gubilište.

Prećutna deviza Kamijevog junaka mogla bi da glasi: što gore to bolje i na tu njegovu životnu filozofiju ako je to prava reč upućuje uostalom i završni iskaz romana. Šta je drugo želja Mersoova da ga na gubilištu dočekaju sa povcima mržnje oni koji budu gledali njegovo pogubljenje.

Prema tome, u Kamijevom romanu filozofija apsurdna neka je vrsta intelektualnog sečiva pomoću koga junak ozleđuje svoju dušu, a iza te filozofije u njenom umetničkom kontekstu skriva se izvesna lestvica vrednosti, samo u izokrenutom obliku.

Izokrenutom, utoliko što Merso, daleko od toga da bude indiferentan, stavlja ono što je na dnu njegove vrednosne hijerarhije na sam vrh, da bi paradoksalno ali tačno ozleđivao samog sebe.

To govori i o izvesnoj raspolućenosti u samom piscu, raspolućenosti između logike motivacije koju je on kao umetnik sledio i potrebe da se kao čovek određenog duševnog sklopa solidariše sa svojim junakom.

Tek onda kad imamo na umu sav ovaj složeni preplet psihologije i filozofije apsurdna, onako kako je on vidljiv u dva prethodna Kamijeva dela, možemo kako valja uočiti onaj najdublji izvor svih onih teškoća sa kojima se Kami suočava kad hoće argumentima da ospori stanovište svog nemačkog prijatelja. Moglo bi se, štaviše, reći da je svom nacističkom

oponentu Alber Kami pripisao sopstvenu filozofiju apsurdna i spojio je sa praktičnim implikacijama nacističke ideologije. Njegov nemački prijatelj ne liči uostalom mnogo na tipičnog predstavnika hitlerovskog pogleda na svet i ova *Pisma* iz dalekih nekih godina potkraj Drugog svetskog rata mogu se tumačiti i kao pokušaj Kamijev da izađe na kraj sa posledicama sopstvene filozofije apsurdna za koju je on sam, poput njegovog Mersoa, bio duboko afektivno vezan. Zato Kami i kaže, obraćajući se svom već pomenutom prijatelju, da je umesto argumenata mogao da mu suprotstavi samo jedno snažno osećanje pravde (Op. cit., str. 72).

A to snažno osećanje pravde podstakla je i razgorela u Kamiju upravo situacija Drugog svetskog rata i u toj situaciji opipljivo i mračno prisustvo nacističkih zločina.

Međutim, na krhkoj podlozi osećanja ne može se graditi pouzdana argumentacija bilo koje vrste i otuda nastojanje Kamijevo da u *Pismima nemačkom prijatelju* pronade neki sigurniji, intelektualni oslonac u tom sporu sa njegovim zamišljenim oponentom kome je ujedno pripisao i svoje sopstveno filozofsko polazište.

U potrazi za tim osloncem Alber Kami već nagoveštava obrise one svoje nove teorijske optike koju će potom uobličiti u *Čoveku koji se buni*.

Utoliko *Pisma nemačkom prijatelju* predstavljaju značajno razmeđe na duhovnom putu ovog poznatog mislioca i velikog pisca koji je otišao sa ovog sveta ne navršivši ni punu petu deceniju života, u jednoj automobilskoj nesreći, apsurdnoj na svoj način.

Međutim, i nezavisno od toga koje i kakvo mesto u duhovnoj evoluciji Kamijevoj ovaj spis ima, predstavlja on danas još uvek neobično zanimljivo i podsticajno štivo za svakog mislećeg čoveka u jednom vremenu u kome senka rata još uvek pada na sve nas.

Nikola Milošević

Predgovor italijanskom izdanju

Pisma nemačkom prijatelju bila su objavljena u Francuskoj posle oslobođenja u malom broju primeraka i nisu nikad ponovo štampana. Uvek sam bio protiv njihovog objavljivanja u inostranstvu iz razloga koje ću navesti.

Ovo je njihovo prvo objavljivanje van francuske teritorije i na takvu odluku navela me je želja da doprinesem, onoliko koliko mogu, da jednog dana bude uklonjena ta glupa granica koja razdvaja naše dve zemlje.

Ali ne mogu pustiti da se ove stranice štampaju a da ne kažem šta one u stvari jesu. Bile su napisane i objavljene u ilegali. Imale su za cilj da donekle razjasne slepu borbu koju smo vodili i da je time učine efikasnijom. One su delo određenih okolnosti i stoga mogu imati privid nepravde. Ukoliko bi trebalo pisati o pobeđenoj Nemačkoj, onda bi trebalo primeniti malo drugačiji način izražavanja. Ali želja mi je samo da sprečim nesporazum. Kad autor ovih pisama kaže vi, on ne želi da kaže vi ostali Nemci već vi ostali nacisti. Kad kaže mi, to ne znači uvek mi ostali Francuzi nego mi ostali slobodni Evropljani. Ja suprotstavljam dva stava, ne dve nacije, čak i ako su, u jednom istorijskom trenutku, one mogle oličavati dva međusobno neprijateljska stava. Upotrebiću reči koje nisu moje: ja suviše volim svoju zemlju da bih bio nacionalista. I znam da Francuska, a ni Italija ne bi ništa izgubile, naprotiv, da se otvore ka jednom širem društvu. Ali još uvek smo daleko od toga i Evropa je i dalje rascepkana. Zato bi me danas bilo stid ukoliko bih pustio da se veruje da jedan francuski pisac može biti neprijatelj neke određene nacije. Moj prezir je upućen samo krvnicima. Svaki čitalac koji bude Pisma nemačkom prijatelju čitao imajući to u vidu, tj. kao svedočanstvo o borbi protiv nasilja, složiće se da mogu nakon ovoga reći da ne odstupam ni od jedne reči u njima.

Prvo pismo

knjigoteka

Rekli ste mi: Veličina moje zemlje je iznad svega. Dobro je sve što doprinosi njenom ostvarenju. U svetu koji je izgubio svaki smisao, oni koji kao mi, mladi Nemci, imaju sreću da smisao nađu u sudbini svoje nacije moraju za to da žrtvuju sve. Tada sam vas voleo, ali smo se već tu razišli. Ne, odgovorio sam vam, ne mogu da verujem da sve treba potčiniti cilju koji smo sebi postavili. Ima sredstava koja se ne mogu opravdati. Želeo bih da mogu voleti svoju zemlju a da istovremeno volim i pravdu. Nije mi svejedno u čemu će biti velika, da li će to biti u krvoproliću i lažima. Želim da je učinim velikom dajući svoj doprinos pravdi. Na to ste mi rekli: Pa vi onda ne volite svoju zemlju.

Prošlo je otada pet godina, bili smo razdvojeni i mogu reći da u tom dugom periodu (za vas tako kratkom, tako munjevito proteklom!) nije prošao ni jedan dan da mi u mislima nisu bile te vaše reči. Vi ne volite svoju zemlju! I sada kad pomislim na njih, nešto me steže u grlu. Ne, nisam je voleo ako ne voleti znači odbacivati ono što je nepravedno u onome što volimo, ako ne voleti znači tražiti da voljeno biće odgovara najlepšoj slici koju imamo o njemu. U toku tih pet godina mnogo ljudi u Francuskoj razmišljalo je kao ja. Neki od njih su se, međutim, već našli pred tucetom sitnih crnih očiju nemačke sudbine. Ti ljudi, koji po vama nisu voleli svoju zemlju, više su učinili za nju nego što ćete vi ikad učiniti za svoju, čak i kad biste mogli da za nju date svoj život sto puta. Jer oni su morali najpre da pobede sebe i u tome je njihovo junaštvo. Ali ja ovde govorim o dve vrste veličine i jednoj protivrečnosti koju vam moram razjasniti.

Ako bude bilo moguće, uskoro ćemo se ponovo videti. Ali će sa našim prijateljstvom tada biti svršeno. Bićete obuzeti sopstvenim porazom i neće vas biti stid nekadašnje pobede, već ćete za njom žaliti svom svojom smrvljenom snagom. Ja sam vam danas još uvek duhovno blizak vaš neprijatelj, bez sumnje, ali i dalje pomalo i vaš prijatelj jer vam ovde poveravam sve svoje misli. Sutra toga više neće biti. Ono što u vama ne bude uspela da načne vaša pobeda, dovršiće vaš poraz. Ali pre nego što među nama zavlada ravnodušnost, želim bar da vam razjasnim ono što ni u miru ni u ratu niste uspeli da shvatite o sudbini moje zemlje.

Želim odmah da vam kažem kakvoj veličini stremimo. A to znači reći vam kakvu hrabrost cenimo i da to nije ona kojom se vi hvalite. Jer ne znači mnogo biti u stanju jurišati ka pušćanoj vatri kad ste se za to oduvek pripremali i kad vam je takav juriš prirodni od razmišljanja. Nasuprot tome, velika je stvar ići u susret mučenjima i smrti znajući pouzdano da su mržnja i nasilje sami po sebi besmisleni. Podvig je boriti se prezirući rat, prihvatiti da izgubite sve da biste sačuvali smisao za sreću, krenuti u uništenje zbog ideje o jednom boljem društvu. To je ono što naš učinak čini većim od vašeg, jer moramo preuzimati odgovornost. Vi niste morali ništa da prevladate u svom srcu, ni u svom umu. Pred nama su bila dva neprijatelja i nije bilo dovoljno izvojevati pobjedu oružjem, kao što je bilo vama koji niste ništa morali da prevazilazite u sebi samima.

Mi smo morali da u sebi nadvladamo mnoge stvari, možda pre svega stalno iskušenje da vam budemo slični. Jer nešto u nama se uvek prepušta instinktu, zbog efikasnosti, prezirući razum. Naše velike vrline na kraju počinju da nas zamaraju. Stidimo se razuma i ponekad zamišljamo neko srećno primitivno društvo u kome bi istina prevladavala s lakoćom. Ali za to postoji efikasan lek: vi ste tu da nam pokažete kako su to samo maštanja i mi se dozivamo k sebi. Kad bih verovao u postojanje izvesnog fatalizma u istoriji, pomislio bih da ste tu s nama, kao robovi razuma, da biste nas vraćali na pravi put. Tada se duhovno preporučamo i prijatnije se osećamo.

Ali trebalo je još da prevladamo i sumnju u pogledu našeg stava prema junaštvu. Znam, vi smatrate da nam je heroizam stran. Varate se. Mi ga jednostavno istovremeno i pokazujemo i čuvamo ga se. Pokazujemo ga jer nam je deset vekova istorije ulilo saznanje o svemu što je plemenito. Čuvamo ga se jer nas je deset vekova razuma naučilo veštini i koristima jednostavnosti. Da bismo se isprečili na vašem putu, morali smo se vratiti iz velike daljine. I zato kasnimo za celom Evropom koja je požurila da utone u laži čim se to pokazalo praktičnim, dok smo se mi dali u traganje za istinom. Zato smo započeli porazom, jer smo, dok ste nas napadali, bili obuzeti željom da u svojim srcima odredimo da li je pravo na našoj strani.

Morali smo prevladati svoje shvatanje čoveka, sopstvenu sliku o miroljubivoj sudbini, naše duboko ubeđenje da se nijedna pobjeda ne isplati, da se nikakvo sakaćenje čoveka ne može ispraviti. Trebalo je da se istovremeno odrekemo naših saznanja i naše nade, razloga da volimo i mržnje prema svakom ratu. Jednom rečju, a to ćete pretpostavljam razumeti jer

dolazi od mene čiju ste ruku voleli da stisnete, morali smo potisnuti našu želju za prijateljstvom.

Sada je to učinjeno. Bilo nam je potrebno da za to pređemo dug put, kasnimo puno. To je put kojim razum mora ići iz obzira prema istini, koji srce mora preći iz prijateljstva. Zahvaljujući njemu sačuvana je pravda, istina je stavljena na stranu onih koji su sebe preispitali. A cena toga je, bez sumnje, bila veoma visoka. Platili smo poniženjima i ćutanjem, ogorčenjem, zatvorima, jutarnjim streljanjima, napuštanjima, razdvajanjima, svakodnevnom glađu, izgladnelom decom i, iznad svega, prisilnim pokajanjima. Ali to nije bilo uzalud. Bilo nam je potrebno to vreme da bismo sagledali imamo li pravo da ubijamo ljude, da li nam je dopušteno da uvećamo užasnu bedu ovog sveta. I upravo to izgubljeno i ponovo nađeno vreme, taj prihvaćeni i prevladani poraz, ti obziri plaćeni krvlju, daju sada nama Francuzima pravo da mislimo kako smo u ovaj rat ušli čistih ruku sa čistotom žrtvi i ljudi čvrstih ubeđenja i da ćemo iz njega izaći čistih ruku ali ovog puta sa čistotom velike pobeđe nad nepravdom i nama samima.

Jer mi ćemo pobediti, u to nemojte sumnjati. Ali ćemo pobediti zahvaljujući upravo tom porazu, tom dugom putu na kojem smo pronašli svoje razloge, toj patnji čiju smo nepravdu osetili i iz nje izvukli pouku. To nam je otkrilo tajnu pobeđivanja i ukoliko je jednog dana ne izgubimo, konačna pobeđa biće naša. Naučili smo da je, suprotno onom što smo nekad mislili, duh nemoćan protiv mača, ali da sjedinjen s njim predstavlja večitog pobeđnika nad mačem koji je sam sebi cilj. Eto zašto smo sada odabrali mač nakon što smo se uverili da je duh na našoj strani. Za to je bilo potrebno da gledamo kako ljudi umiru i da se izložimo riziku smrti, da vidimo francuskog radnika kako zatvorskim hodnicima ide ujutru na giljotinu i, od vrata do vrata, bodri svoje drugove da budu hrabri. Konačno, da bismo osvojili duh, bilo je potrebno da naša tela budu izložena mučenju. Čovek zaista poseduje samo ono što je platio. Cena koju smo platili visoka je i još ćemo plaćati. Ali imamo svoja ubeđenja, sopstvene razloge i vlastitu pravdu: vaš poraz je neminovan.

Nikad nisam verovao u moć istine same po sebi. Ali već je velika stvar znati da kad su snage iste, istina prevlađuje laž. Dospeli smo do te delikatne ravnoteže. Borimo se danas polažući nadu u tu malu razliku. I u iskušenju sam da vam kažem kako vodimo borbu upravo oko nijansi, ali onih od kojih zavisi čovek. Borimo se za onu malu razliku koja deli žrtvovanje od misticizma, snagu od nasilja, silu od surovosti, za onu još manju razliku koja

deli lažno od istinitog i čoveka kome mi težimo od podlih bogova koje vi obožavate.

Eto šta sam vam želeo reći, ne o samom sukobu već o njegovoj suštini, šta sam vam želeo odgovoriti na reči vi ne volite svoju zemlju koje me još uvek progone. Ali želim da vam to bude potpuno jasno. Mislim da je Francuska zadugo izgubila svoju moć i svoju vlast i da će joj u jednom dugom periodu biti potrebno strpljenje očajnika, jedna promišljena pobuna kako bi ponovo zadobila prestižnu ulogu koja je neophodna svakoj kulturi. Ali mislim da je to sve izgubila iz čistih pobuda. I zato ne gubim nadu. U tome je smisao mog pisma. Čovek koga ste pre pet godina žalili što je bio suzdržan prema sopstvenoj zemlji isti je onaj koji vam sada želi reći, vama i svima naših godina u Evropi i u celom svetu: Pripadam naciji postojanoj i dostojnoj divljenja koja, i pored svojih grešaka i slabosti, nije napustila ideju koja čini svu njenu veličinu i koju njen narod uvek, a povremeno i njena elita, neprestano nastoji da sve bolje i bolje oblikuje. Pripadam naciji koja je pre četiri godine započela preispitivanje celokupne svoje istorije i koja se, u ruševinama, mirno i sigurno priprema za stvaranje jedne nove i da okuša sreću u igri u koju ulazi bez aduta. Ta zemlja zavređuje da je volim na svoj težak i zahtevan način. I verujem da se sada za nju treba boriti jer je dostojna uzvišene ljubavi. Nasuprot tome, tvrdim da je vaša nacija od svojih sinova dobijala samo ljubav kakvu je zasluživala, a koja je bila slepa. Svaka vrsta ljubavi nije opravdanje. To vas vodi u poraz. Šta će biti od vas u porazu koji vam predstoji kad ste već bili poraženi u svojim najvećim pobedama?

Jul 1943.

Drugo pismo

knjigoteka

Već sam vam pisao, siguran u svoje reči. Prošlo je pet godina otkako smo se rastali i rekao sam vam zašto smo jači: zbog tog dugog puta kojim smo pošli da bismo pronašli svoje razloge, zbog kašnjenja koje nam je nametnulo nespokoјstvo da li smo u pravu i te lude pomisli da možemo ostvariti sklad između sveg onog što volimo. To zasluđuje još nekoliko reči. Već sam vam rekao da smo taj dugi put skupo platili. Da bismo izbegli rizik činjenja nepravde, opredelili smo se za nered. Ali zato taj put čini sada našu snagu i on će nas dovesti do pobede.

Da, rekao sam vam sve to sasvim siguran u svoje reči, pišući u jednom dahu, ne ispravljajući ništa. To je i zato što sam imao vremena da o tome razmišljam. Noć je vreme za razmišljanje. A već tri godine traje noć koju ste vi spustili na naše gradove i u naša srca. Tri godine se u nama u tami rađala ideja koja danas, naoružana, izlazi pred vas. Sada mogu da vam govorim o razumu. Jer u sigurnosti koju ovog časa osećamo sve dolazi na svoje mesto i sve je jasno, u njoj hrabrost i razum idu zajedno. Pretpostavljam da ste veoma iznenađeni, vi koji ste mi tako olako govorili o razumu, što ga vidite kako ponovo dolazi iz tolike daljine sa iznenadnom odlučnošću da se vrati u istoriju. Upravo u ovom trenutku želim da se ponovo suočim s vama.

Reći ću vam kasnije da sigurnost u srcu ne znači i radost. To daje poseban smisao svemu što vam pišem. Ali najpre želim da u potpunosti razjasnim svoj odnos prema vama, sećanje na vas i naše prijateljstvo. Želim, dok još mogu, da za njega učinim jedinu preostalu stvar koja se može učiniti za prijateljstvo koje je pri kraju, želim da ga učinim jasnim. Već sam odgovorio na vaše reči vi ne volite svoju zemlju, koje ste mi više puta uputili i koje su ostale duboko u mom sećanju. Sada vam samo želim odgovoriti na nipodaštavajući osmeh koji ste imali za reč razum. Postupcima svoje inteligencije, rekli ste mi, Francuska se odriče sama sebe. U odnosu na svoju zemlju vaši intelektualci, prema prilikama, daju prednost očajanju ili traganju za neizvesnom istinom. Mi, međutim, Nemačku stavljamo ispred istine, iznad očajanja. Na prvi pogled, to je bilo tačno. Ali, već sam vam rekao: ako ponekad izgleda da više volimo pravdu od svoje zemlje, to je zato što samo želimo da svoju zemlju volimo zbog njene odanosti pravdi, kao što želimo da je volimo zbog njene istinoljubivosti i nade

koju uliva. U tome smo se razlikovali, mi smo postavljali zahteve. Vi ste se zadovoljavali time da se stavite u službu moći vaše nacije, dok smo mi sanjali da našu učinimo istinoljubivom. Vama je bilo dovoljno da služite politici stvarnosti, a mi smo, u trenucima naše najdublje izgubljenosti, instinktivno čuvali ideju o jednoj politici časti kojoj se sada vraćamo. Kad kažem mi, ne mislim na naše državnike. Oni su bez značaja.

Vaš osmeh mi je ponovo pred očima. Uvek ste bili nepoverljivi prema rečima. Ja takođe, ali još više prema samom sebi. Pokušali ste da me navedete da krenem putem kojim ste sami pošli i na kome se razum stidi razuma. Već tada nisam želeo da idem s vama. Ali danas su moji odgovori znatno sigurniji. Kako možemo znati šta je istina? govorili ste. U pravu ste, ali bar znamo šta je laž: to je upravo ono što smo čuli od vas. Šta je ljudska priroda? Znamo da je njena suprotnost ubistvo. Šta je čovek? Tu ću vas zaustaviti, jer to znamo. On je ona snaga koja na kraju uvek uspeva da uzdrma tirane i bogove. On je stvarnost. Upravo tu ljudsku stvarnost moramo sačuvati i naša sadašnja sigurnost je utemeljena u činjenici da su čovekova sudbina i sudbina naše zemlje međusobno zavisne. Kad ništa ne bi imalo smisla, vi biste bili u pravu. Ali postoji nešto što ima smisla.

Još jednom ću vam naglasiti da se upravo u tome razlikujemo od vas. O našoj zemlji stvarali smo sliku koja joj je određivala mesto među ostalim velikim stvarima - prijateljstvom, čovekom, srećom, našom željom za pravdom. Zato smo prema njoj bili strogi. Ali se, na kraju, pokazalo da smo bili u pravu. Nismo joj dovodili roblje, nismo za nju ništa uništili. Strpljivo smo čekali da budemo u stanju da sve jasno sagledamo i kroz bedu i bol došli smo do radosti da se možemo boriti istovremeno za sve što volimo. Vi se, naprotiv, borite protiv svega onog u čoveku što nije posvećeno otadžbini. Vaše žrtve su besciljne jer ste vrednostima na vašoj lestvici odredili loše prioritete i time ih ostavili bez uporišta. Vi niste izdali samo svoje srce. I razum vam se sveti. Niste platili cenu koju on zahteva, dali njegov veliki danak jasnoći gledanja. Sa dna našeg poraza poručujem vam da će to biti uzrok vašeg.

Dozvolite mi da vam ispričam sledeće. Iz jednog zatvora za koji sam čuo, rano ujutru, negde u Francuskoj, kamion sa naoružanim vojnicima odvodi jedanaest Francuza na groblje gde ćete ih streljati. Od te jedanaestorice, petorica ili šestorica zaista su učinili nešto: rasturali letke, sastajali se i, više od svega, odbijali poslušnost. Oni sede nepomični u kamionu, obuzeti strahom, naravno, ali, usuđujem se reći, normalnim strahom koji pred nepoznatim osećaju svi ljudi, strahom koji ne umanjuje hrabrost. Ostali nisu učinili ništa. Saznanje da će

umreti greškom, ili kao žrtve tuđe ravnodušnosti, čini im te trenutke još težim. Među njima je i jedan dečak od šesnaest godina. Vi znate kakvi su naši odrasli ljudi, o tome ne želim da vam govorim. Lice ovog dečaka je ophrvano strahom, on mu se prepušta bez stida. Obuzdajte prezrivi osmeh, zubi mu cvokoću. Ali kraj njega ste smestili jednog ispovednika sa zadatkom da tim ljudima učini lakšim strašan trenutak koji ih čeka. Verovatno je da ljudima koji će biti streljani razgovor o budućem životu ne znači ništa. Suviše je teško verovati da zajednička raka nije kraj svega; zatvorenici nemo sede u kamionu. Ispovednik se okreće dečaku koji se skupio u uglu. On će ga bolje razumeti. Dečak odgovara, hvata se za taj glas, vraća mu se nada. U najvećoj tišini stravičnog časa ponekad je dovoljno da neko progovori možda će to promeniti tok stvari. Nisam ništa učinio, kaže dečak. Da, govori ispovednik, ali to više nije bitno. Treba te pripremiti da mirno umreš. Nije moguće da me niko ne razume. Ja sam ti prijatelj i možda te ja razumem. Ali kasno je za to. Biću pored tebe i Gospod Bog takođe. Videćeš, biće lako. Dečak okreće glavu na drugu stranu; ispovednik govori o Bogu. Da li dečak veruje u njega? Da, veruje. On zna da je sve beznačajno u poređenju sa mirom koji ga čeka. Ali upravo tog mira se dečak plaši. Ja sam ti prijatelj, ponavlja ispovednik.

Ostali ćute. Treba misliti na njih. Ispovednik prilazi njihovoj tihoj grupi, za trenutak okreće leđa dečaku. Kamion se bez mnogo buke kreće putem vlažnim od rose. Zamislite sivilo tog časa, jutarnji zadah ljudi, polja koja se osećaju ali se ne vide, zvuke zaprežnih kola, krik ptice. Dečak se naslanja na ceradu koja malo popušta. On ugleda uski prolaz između nje i karoserije. Mogao bi iskočiti ako bi hteo. Ispovednik mu je okrenut leđima a vojnici koji su napred teško se mogu i međusobno prepoznati u mračnom jutru. On ne razmišlja, razgrće ceradu, provlači se, skače. Njegov pad se jedva čuje šum žurnih koraka na putu i to je sve. Ali kloparanje cerade, vlažan i hladan jutarnji vazduh koji uleće u kamion čine da se ispovednik i osuđenici okrenu. Jednu sekundu sveštenik odmerava pogledom te ljude koji ga nemo gledaju. U jednoj sekundi božji čovek mora odlučiti da li je na strani krvnika ili mučenika, u skladu sa svojim pozivom Ali on je već lupio o ogradu koja ga razdvaja od njegovih drugova. Achtung! Znak za uzbunu je dat. Dva vojnika uskaču u kamion i drže zatvorenike na oku. Druga dvojica skaču na zemlju i trče preko polja. Ispovednik, na nekoliko koraka od kamiona, stoji na asfaltnom putu, pokušava da ih prati pogledom kroz maglu. U kamionu slušaju zvuke te potere, prigušene uzvike, jedan pucanj, tišinu, zatim više glasova koji se približavaju, najzad potmuli bat koraka. Dečak je vraćen. Nije ranjen ali je stao, opkoljen u toj neprijateljskoj magli, iznenada izgubivši hrabrost, napušten od sebe samog. Čuvari ga više

nose nego što ga vode. Malo su ga tukli, ali ne previše. Najvažnije tek treba da se uradi. On ne gleda ni ispovednika niti u bilo koga drugog. Sveštenik je seo na mesto kraj vozača. Jedan naoružani vojnik zauzeo je njegovo mesto u kamionu. Bačen u jedan ugao vozila, dečak ne plače. Gleda između cerade i ograde kako promiče put dok sviće zora.

Dobro vas poznajem, kraj ćete lako zamisliti. Ali treba da znate ko mi je ispričao ovu priču jedan francuski sveštenik. Rekao mi je: Stid me je zbog tog čoveka i zadovoljan sam što mislim da nijedan francuski sveštenik ne bi pristao da svog Boga stavi u službu ubistva. To je tačno. Taj ispovednik je jednostavno razmišljao kao vi. Izgledalo mu je prirodno da svoju veru stavi u službu svoje otadžbine. Kod vas su i bogovi mobilisani. Oni su sa vama, kako vi tvrdite, ali prisilno. Vi ne pravite više nikakve razlike, od vas nije ostalo ništa do jedino zanos. I borite se sada gonjeni samo slepim besom, usmereni na oružje i podvige a ne na ustrojstvo ideja, uporni da sve zavadite, da sledite svoju utvrđenu ideju. Mi smo, međutim, pošli od razuma i neodlučnosti koju on nameće. Licem u lice sa gnevom, bili smo nemoćni. Ali naš dug put je sada završen. Dovoljna je bila smrt jednog dečaka da razumu dodamo gnev i otada smo dvoje protiv jednog. Želim da vam govorim o gnevu.

Prisetite se. Videvši moje zaprepašćenje iznenadnim izlivom besa jednog od vaših pretpostavljenih, rekli ste mi: I to je dobro. Ali vi to ne razumete. Francuzima nedostaje jedna vrлина, osećanje gneva. Ne, nije reč o tome, već sa Francuzima nije lako kad su u pitanju vrline. Iskazuju ih samo kad je to neophodno. To njihovom gnevu daje smirenost i snagu koju vi tek počinjete da shvatate. Govoriću vam dalje obuzet tom vrstom gneva, jedinom za koju sam sposoban.

Jer, rekao sam vam, sigurnost ne podrazumeva radost u srcu. Svesni smo šta smo sve izgubili na tom dugom putu, shvatamo koliku cenu plaćamo za tu gorku radost što smo našli sebe u ovoj borbi. I usled bola koji osećamo zbog onog što se ne može ispraviti, naša borba je ispunjena gorčinom koliko i samopouzdanjem. Rat nam nije pričinjavao zadovoljstvo. Naši razlozi još nisu bili čvrsti. Naš narod je odabrao građanski rat, upornu i zajedničku borbu, žrtvovanje bez pogovora. To je rat koji je on sam odabrao, koji mu nisu nametnule glupe ili kukavičke vlade, rat u kojem je ponovo našao samog sebe i bori se za sliku o sebi koju je sam stvorio. Ali za taj luksuz koji je sebi priuštio morao je da plati strašnu cenu. I u tome taj narod ima veće zasluge od vašeg. Zato što ginu njegovi najbolji sinovi. Pomisao na to mi je najstrašnija. Od poruge rata ima i neke koristi. Smrt udara gotovo svuda i nasumce. U ratu

koji vodimo hrabrost se sama izdvaja, vi svakodnevno streljate naše ljude najčistijeg duha. Jer vaša glupost nije bez predznanja. Vi nikad niste znali za šta se treba opredeliti ali znate šta treba uništiti. Dok mi, koji sebe smatramo braniocima ljudskog duha, ipak znamo da duh može umreti kad je sila koja ga gazi dovoljno jaka. Ali mi verujemo u jednu drugu silu. Rešetanjem tih utihlih lica, čiji su pogledi već okrenuti od ovog sveta, vi mislite da možete izobličiti lice naše istine. Samo ne računate sa upornošću koja čini da se Francuska bori verujući da je vreme uz nju. Ta očajnička nada nas održava u teškim trenucima: naši drugovi će biti strpljiviji od krvnika i brojniji od metaka. Vidite, Francuzi su sposobni da osele gnev.

Decembar 1943.

Treće pismo

knjigoteka

Do sada sam vam govorio o svojoj zemlji i mogli ste u početku pomisliti da se moj način izražavanja izmenio. U stvari, to nije tačno. Zapravo, mi istim rečima nismo pridavali isti smisao, ne govorimo više istim jezikom.

Reči uvek imaju boju dela ili žrtvi na koje se odnose. Kad vi kažete otadžbina, ta reč dobija privid krvoprolića i slepila koji mi je zauvek čini stranom, dok smo mi u istu reč uneli plamen razuma koji hrabrost čini mnogo težom, ali zato ona čoveku daje sve što mu treba. Shvatili ste, najzad, da se moj način izražavanja u stvari nije uopšte promenio. Onako kako sam vam govorio pre 1939. godine govorim vam i sada.

To će vam, bez sumnje, najbolje pokazati ovo što ću vam priznati. Sve vreme dok smo uporno, bez buke, služili samo našoj zemlji, nikad nas nisu napuštale ideja i nada koje su bile vezane za Evropu. Tačno je da mi već pet godina nismo o njoj govorili. Ali to je zato što ste vi o njoj govorili suviše glasno. Ni o tome nismo govorili istim jezikom, naša Evropa nije vaša.

Ali pre nego što vam kažem šta je ona, želim vam bar potvrditi da je verovatno najjači razlog naše borbe protiv vas (reč je o razlozima zbog kojih ćemo vas pobediti) naša svest o tome da smo ne samo sakaćeni u sopstvenoj zemlji, ranjavani u najbolnija mesta, već su nam oduzete i naše najlepše ideje koje ste vi svetu ponudili u odvratnoj i prezrenja dostojnoj verziji. Čoveku najteže pada da vidi izopačavanje onog što voli. A kad je reč o toj ideji o Evropi, koju ste najboljima među nama oduzeli da biste joj dali svoj gnusni smisao, potrebna nam je sva snaga razborite ljubavi da u sebi sačuvamo njenu mladost i njene moći. Postoji jedan pridev koji više ne koristimo otkako ste porobljivačku armiju nazvali evropskom, i to zato da bismo ljubomorno sačuvali njegov čisti smisao koji on za nas i dalje ima i o kome vam želim govoriti.

Vi govorite o Evropi, ali razlika je u tome što je ona za vas posed dok se mi osećamo delom nje. Počeli ste tako govoriti o Evropi tek od dana kad ste izgubili Afriku. To je loša ljubav. Ovaj deo sveta u kojem su toliki vekovi ostavili tragove za vas je samo prisilno utočište dok je za nas oduvek predstavljao našu najveću nadu. Vaša suviše iznenadna strast je

nastala iz gneva i potrebe. To je osećanje koje nikome ne čini čast i biće vam jasno zašto ga nijedan Evropljanin dostojan tog imena nije prihvatio.

Vi kažete Evropa, ali mislite na zemlju vojnika, ambare sa žitom, kućnu industriju, dirigovani razum. Idem li suviše daleko? Bar mi je jasno da kad kažete Evropa, čak i u svojim najboljim trenucima dok ste zaneti sopstvenim lažima, vi ne možete a da ne mislite na kohortu krotkih nacija koju Nemačka, zemlja gospodara, vodi ka čudesnoj i krvlju obojenoj budućnosti. Želeo bih da možete dobro osetiti tu razliku, Evropa je za vas prostor okružen morima i planinama, ispresecan branama, prekopan rudnicima, prekriven žitaricama, u kome Nemačka igra partiju u kojoj je ulog sama njena sudbina. Ali za nas je ona duhovni prostor u kome se već dvadeset vekova odvija najčudesnija pustolovina ljudskog duha. Ona je povlašćena arena za borbu čoveka Zapada protiv sveta, protiv bogova, protiv sebe samog, čijim smo najburnijim trenucima upravo svedoci. Vidite, nema opštih merila.

Nemojte se plašiti da ću protiv vas potegnuti teme one stare propagande: neću se pozivati na hrišćansku tradiciju. To je drugi problem. Vi ste o tome previše govorili i stavljajući sebe u ulogu branilaca Rima ne ustežete se da Hristu činite reklamu na koju je on počeo da se navikava od trenutka kad je primio poljubac koji ga je stavio u red onih koji će biti mučeni. Ali hrišćanska tradicija je samo jedna od onih koje su stvarale ovu Evropu i meni ne pristaje da je branim pred vama. Za to bi bile potrebne ljubav i sklonost srca predanog Bogu. Vama je poznato da ja nisam takav. Ali kad se prepustim mislima da moja zemlja govori u ime Evrope i da braneći jednu zemlju branimo sve zemlje zajedno, ja tada imam svoju tradiciju. Ona je istovremeno i tradicija nekih velikih pojedinaca i jednog neiscrpnog naroda. Moja tradicija ima dve izuzetne odlike, razum i hrabrost, ima svoje velikane duha i svoj nebrojeni narod. Sami prosudite da li se ta Evropa, čije granice određuju stvaralački dar pojedinaca i veliko srce svih njenih naroda, razlikuje od one obojene mrlje koju ste prisvojili na privremenim mapama.

Prisetite se, jednog dana ste se rugali mom negodovanju i rekli ste mi: Don Kihot bi bio nemoćan kad bi Faust želeo da ga pobedi. Odgovorio sam vam kako ni Faust ni Don Kihot nisu stvoreni da bi jedan drugog pobeđivali i kako umetnost ne postoji da bi ljudima donosila zlo. Tada su vam se sviđale nedovoljno jasne slike i nastavili ste. Po vama, trebalo je birati između Hamleta i Zigfrida. U to vreme ja nisam želeo da biram, a posebno nisam smatrao da je Zapad nešto drugo a ne ta ravnoteža između sile i znanja. Ali vi ste se rugali

znanju, govorili ste samo o sili. Sada to bolje shvatam i znam da vam ni Faust ne bi ništa vredeo. Jer mi smo u stvari prihvatili ideju da je, u izvesnim slučajevima, izbor neophodan. Ali naš izbor ne bi bio značajniji od vašeg da nije učinjen sa saznanjem da je bio protivan čoveku i da se duhovne veličine ne mogu razdvajati. Znaćemo ih ponovo ujediniti, a vi to nikad niste znali. Vidite, reč je uvek o istoj ideji kojoj se vraćamo nakon dugog puta. Ali smo je platili dovoljno skupo da bismo imali pravo da je se držimo. To me nagoni da tvrdim da vaša Evropa nije dobra. Ona ništa ne sjedinjuje niti rađa oduševljenje. Naša Evropa je zajednički poduhvat koji ćemo, uz pomoć razuma, nastaviti da ostvarujemo, uprkos vama.

Neću ići mnogo dalje. Dešava mi se ponekad, na uglu neke ulice, za vreme kratkih predaha u dugim časovima zajedničke borbe, da pomislim na sva ona mesta u Evropi koja dobro poznajem. To je divna zemlja stvorena trudom i puna istorije. Sećam se hodočašća na kojima sam bio sa svim ljudima Zapada: ruže u manastirima Firence, zlatasto cveće Krakova, Hradčani i njegove puste palate, zgrčene statue Karlovog mosta na Vltavi, lepo oblikovani vrtovi Salcburga. Sve to cveće i kamenje, ti brežuljci i pejzaži u kojima su ljudi i priroda u svom trajanju izmešali staro drveće i spomenike! Moje sećanje je te mnogobrojne slike slilo u jedan lik, lik moje veće otadžbine. Srce mi se stegne pri pomisli da nad tim odlučnim i izmučenim licem već godinama stoji nadvijena vaša senka. Nekoliko takvih mesta smo vi i ja zajedno posetili. Tada mi nije padalo na pamet da će jednog dana biti potrebno da ih oslobađamo od vas. U trenucima gneva i očajanja dešava mi se da zažalim što ruže i dalje cvetaju u manastiru Sv. Marka, što golubovi u jatima poleću sa salcburške katedrale i što rumene pelagonije uporno rastu na malim grobljima Slezijske.

Ali u drugim trenucima, a to su oni pravi, to me raduje. Jer svi ti pejzaži, to cveće i oranice, zemlja starija od svih drugih, svakog proleća vam svedoče da postoje stvari koje ne možete ugušiti u krvi. Kod te slike se mogu zaustaviti. Pomisao da su sve velike senke Zapada i trideset naroda sa nama ne bi mi bila dovoljna: nisam se mogao odreći zemlje. I znam da vas se sve u Evropi, priroda i ljudi, u pobedničkom samopouzdanju, bez neobuzdane mržnje, odlučno odriče. Vojske čiji se evropejski duh okreće protiv vas iste su one koje ovoj zemlji omogućuju uvek nova rađanja žitnih i cvetnih polja. U borbi koju vodimo pobeda je izvesna jer je uporna kao proleća u svom povratku.

Najzad, znam i to da sve neće biti završeno kad vi budete pobeđeni. Evropu ćemo i dalje morati stvarati. Ona će se uvek iznova stvarati. Ali će bar i dalje biti Evropa, tj. ono o

čemu sam vam upravo govorio. Ništa neće biti izgubljeno. Zamislite nas sada, sigurne u vlastite razloge, pune ljubavi prema svojoj zemlji, zajedno sa celom Evropom i u trenutku kad smo ostvarili pravi sklad između žrtve i sreće, između ljudskog duha i mača. Još jednom vam kažem, zato što je potrebno, govorim vam ovo jer je to istina i ona će vam pokazati kakav put smo moja zemlja i ja prešli od vremena kad smo mi bili prijatelji: odsada je u nama nadmoć koja će vas uništiti.

April 1944.

knjigoteka

Četrvrto pismo

knjigoteka

Čovek je prolazan.

*Možda; ali nestanimo uz otpor, i ako nam je ništavilo
sudbina, ne prihvatimo da je to pravedno!"*

Oberman, pismo 90.

Trenutak vašeg poraza je tu. Pišem vam iz jednog u svetu čuvenog grada koji protiv vas sprema sutrašnjicu slobode. On zna da to neće biti lako i da pre toga mora proći kroz noć još tamniju od one koja je započela pre četiri godine vašim dolaskom. Pišem vam iz grada u kome nema ničega, ni svetlosti ni vatre, izgadnelog ali još uvek nepokorenog. Uskoro će se u njemu desiti nešto što vi ne možete ni zamisliti. Ukoliko bude bilo sreće, naći ćemo se jedan naspram drugog. Mogli bismo se tada boriti svesni za šta se borimo: meni su poznati vaši razlozi a i vi imate jasnu predstavu o mojim.

Ove julske noći su istovremeno i prijatne i teške prijatne na Seni i ispod drveća, teške u srcu onih što očekuju jedinu zoru za kojom od prvog trenutka žude. Čekam i mislim na vas: imam još nešto da vam kažem i to će biti poslednje. Želim da vam objasnim kako je moguće da smo bili toliko slični a da smo sada neprijatelji, kako sam mogao biti sa vama i zašto je među nama sada sve svršeno.

Dugo smo zajedno verovali da ovaj svet nema viši smisao i da smo prevareni. Na neki način ja u to i sada verujem. Ali sam iz toga izvukao drugačije zaključke od onih o kojima ste mi vi tada govorili i koje, već toliko godina, pokušavate da uvedete u istoriju. Razmišljam sada da sam zaista mislio kao vi, morao bih vam dati za pravo u onome što radite. A to je tako ozbiljna stvar da tu moram stati, usred ove letnje noći koja za nas sadrži toliko obećanja a za vas pretnje.

Vi nikad niste verovali da ovaj svet ima smisla i to vas je navelo da mislite kako u njemu nema razlike u vrednostima i da svako po svojoj volji može određivati šta je dobro a

šta zlo. Smatrali ste da su u potpunom odsustvu ljudskog ili božjeg morala jedine postojeće vrednosti one koje vladaju u životinjskom svetu, tj. nasilje i lukavstvo. Iz toga ste zaključili da je čovek bez ikakvog značaja i da mu možete ubiti dušu, da u istoriji lišenoj svakog smisla pojedinac može sebe ostvariti samo u moći i moralu koji iz nje proizlazi, u stvarnosti osvajanja. I, istini za volju, ja, koji sam verovao da mislim kao i vi, nisam imao argumenata da vam se suprotstavim, osim snažnog osećanja pravde koje mi je, na kraju, izgledalo isto toliko malo razložno kao i neka iznenadna strast.

U čemu je bila razlika među nama? U tome što ste vi olako prihvatili beznade, a ja na njega nikad nisam pristao. U tome što ste vi našu situaciju smatrali toliko nepravednom da ste odlučili da tu nepravdu uvećate, dok sam ja, naprotiv, smatrao da čovek mora ostvarivati pravdu da bi se borio protiv večne nepravde, stvarati sreću i tako protestovati protiv sveopšte nesreće. Zato što ste od svog beznada stvorili zanos, zbog toga što ste mu dali opravdanje podigavši ga na nivo principa, prihvatili ste da uništavate dela čoveka i da se borite protiv njega kako biste njegovoj suštastvenoj bedi učinili kraj. A ja sam, odbijajući da prihvatim to beznade i svet kao mučilište, samo želeo da ljudi ponovo budu jedni uz druge u borbi protiv svoje nepravedne sudbine.

Kao što vidite, iz istog principa izvukli smo različite pouke. Vi ste na svom putu odbacili jasnoću mišljenja i zaključili da je lakše (vi biste rekli nebitno) da neko drugi razmišlja za vas i milione Nemaca. Zato što ste bili umorni od borbe sa nebom, odmor ste našli u toj iscrpljujućoj avanturi u kojoj je vaš zadatak da sakatite duše i uništavate zemlju. Ukratko, odabrali ste nepravdu, uzdigli ste sebe na nivo bogova. Vaša razumnost je bila samo privid.

Nasuprot vama, ja sam odabrao pravdu da bih ostao veran zemlji. I dalje ne verujem da ovaj svet ima viši smisao. Ali znam da nešto u njemu ima smisla i da je to čovek, jer on je jedino biće koje zahteva da ima smisao. U ovom svetu postoji bar ljudska istina i naš je zadatak da joj damo za pravo da se bori protiv same sudbine. Nema drugih razloga osim čoveka i njega treba spasti ako se želi sačuvati ideja koju imamo o životu. Vaš osmeh i vaš prezir reći će mi: šta znači spasti čoveka? Ali vam svom svojom snagom dovikujem da to ne znači upropašćavati ga, već dati mu priliku da ostvari pravdu onakvu kakvom je on zamišlja.

Eto zašto smo mi u sukobu. Eto zašto smo najpre morali da vas sledimo na putu kojim nismo želeli ići i koji nas je na kraju doveo do poraza. Jer vaše beznade činilo je vašu snagu.

Čim je jedino, čisto, sigurno u sebe, neumoljivo u postupcima, beznade dobija snagu koja ne zna za milost. Ta snaga nas je pregazila dok smo oklevali i dok su nam pred očima još uvek bili srećni prizori. Smatrali smo da je sreća najveći podvig koji se može ostvariti u borbi protiv sudbine koja nam je nametnuta. Čak i u porazu žalili smo za njom.

Ali vi ste učinili što se od vas tražilo ušli smo u istoriju. I u toku tih pet godina nije više bilo moguće uživati u kricima ptica u svežim večerima. Trebalo je trpeti nametnuto beznade. Bili smo odvojeni od sveta jer nam je on u svakom trenutku prizivao bezbroj prizora smrti. Već pet godina ne sviće u ovoj zemlji jutro bez agonije, ne pada veče bez hapšenja, nema podneva bez krvoprolića. Da, trebalo je da pođemo vašim putem. Ali smo se opredelili za težak poduhvat da kao i vi pođemo putem rata, a da pritom ne zaboravimo na sreću. I u toj buci i nasilju pokušali smo da u srcu sačuvamo sećanje na srećno more, na brežuljak koji nikad nismo zaboravili, osmeh dragog lica. To je bilo i naše najjače oružje koje nikad nećemo predati. Jer onog trenutka kad bismo ga izgubili, bili bismo mrtvi kao vi. Ukratko, sada znamo da je potrebno dugo vremena i previše krvi da se iskuje oružje sreće.

Morali smo shvatiti način na koji vi razmišljate, prihvatiti da smo vam u ponečemu slični. Vi ste izabrali heroizam bez cilja jer je on jedina vrednost u svetu koji je izgubio smisao. I izabravši ga za vas, izabrali ste ga i za ceo svet i za nas. Bili smo primorani da postupamo kao vi da ne bismo umrli. Ali smo shvatili da je naša premoć nad vama u tome što imamo cilj. Sada kad tome dolazi kraj možemo vam reći šta smo naučili da heroizam ne znači mnogo, znatno je teže dostići sreću.

Sada bi trebalo da vam sve bude jasno, znate da smo neprijatelji. Vi ste čovek nepravde, a ništa na svetu moje srce ne prezire više od toga. Ali sada su mi jasni razlozi za ono što je bila samo strast. Borim se protiv vas jer je vaš način razmišljanja isto toliko zločinački kao i vaše srce. I užasi koje ste nam obilato priređivali pune četiri godine bili su u istoj meri delo vašeg razuma koliko i instinkata. Zato će moja osuda biti potpuna, u mojim očima vi ste već mrtvi. Ali u trenutku kad budem donosio sud o vašem svirepom ponašanju, setiću se da smo pošli od iste usamljenosti, da smo i vi i mi sa celom Evropom deo iste tragedije razuma. I uprkos tome što uistinu jeste ja ću vas i dalje nazivati čovekom. Da bismo ostali verni sopstvenom verovanju, prisiljeni smo da u vama poštujemo ono što vi ne poštujete kod drugih. Dugo vremena je to bila vaša ogromna prednost, jer vama je lakše ubiti nego nama. I to će uvek biti prednost onih koji su vam slični. Ali zato ćemo mi, koji se

razlikujemo od vas, uvek morati biti živi primer da čovek, i pored najvećih grešaka koje čini, ima opravdanje za svoje postojanje i da je nedužan.

Eto zašto vam, na kraju ove borbe, iz srca ovog grada koji je pretvoren u pakao, i pored svih mučenja kojim ste nas izlagali, uprkos unakaženim leševima naših ljudi i selima punim siročadi, mogu reći da i u trenutku kad vas budemo bez milosti uništili mi ipak prema vama ne osećamo mržnju. I čak ako bi sutra, kao toliki drugi, trebalo da umremo, bilo bi to bez mržnje. Ne možemo reći da se ne plašimo, pokušali bismo samo da se ponašamo razumno. Ali možemo reći da ništa ne mrzimo. I tvrdim vam da smo prema jedinoj stvari na svetu koju sam sada u stanju da prezirem odredili svoj stav i da želimo da uništimo vašu moć, a da pritom ne osakatimo vašu dušu.

Jasno vam je da je prednost koju ste imali nad nama i dalje na vašoj strani. Ali ona takođe znači i našu nadmoć. I ona mi sada ovu noć čini prijatnom. Naša snaga je u tome da o smisaonoj suštini ovog sveta mislimo isto što i vi, da nimalo ne umanjujemo dramu koja nam je zajednička, ali da smo istovremeno, u ovoj katastrofi razuma, sačuvali sliku o čoveku i da iz nje crpemo nepresušivu hrabrost za preporod. Naravno, optužba koju podižemo protiv sveta time ne postaje ništa manja. Suviše smo skupo platili ovo naše novo saznanje da bi nam naša situacija mogla da prestane izgledati očajnička. Stotine hiljada ljudi streljanih u zoru, strašni zatvorski sudovi, Evropa čije tlo odiše zadahom miliona leševa koji su bili njena deca, sve je to cena plaćena za dve ili tri nijanse od kojih će možda jedina korist biti to što će nekima od nas pomoći da se lakše suoče sa smrću. Da, to jeste za očajavanje. Ali moramo davati dokaze da ne zaslužujemo toliku nepravdu. To je zadatak koji smo sebi odredili, njegovo ostvarivanje će početi već sutra. U ovoj noći nad Evropom u kojoj se oseća dašak leta, milioni ljudi sa i bez oružja spremaju se za borbu. Svanuće zora kad ćete biti konačno poraženi. Znam da će nebo, koje je bilo ravnodušno prema vašim krvavim pobedama ostati ravnodušno i prema vašem pravednom porazu. Ni sada ja od njega ne očekujem ništa. Ali ćemo bar doprineti čovekovom spasenju od usamljenosti u koju ste ga vi hteli gurnuti. Zato što ste prezirali tu odanost čoveku, vi ćete umirati usamljeni, u hiljadama. Sada se mogu oprostiti od vas.

Jul 1944.

Kami i ja

*Mada fizički pripadamo svojoj zemlji i svom dobu,
kao tragači za znanjem i istinom mi pripadamo svim
zemljama i svim dobima.*

S. Radakrišnan

Uspostavljanje ličnog odnosa s piscem, pronicanje u bit njegovih ideja koje nam pobude pažnju i preispitivanje sebe u njihovom svjetlu suština je čitanja. Lični stav prema knjizi značajniji je od objektivnog mišljenja kritike. Objektivna vrednost umetničkog dela je fikcija bez većeg značaja za čitaoce. Emotivna i intelektualna reakcija na koju me knjiga navede meni je osnovno merilo njene vrednosti. Pišćeve ideje žive dok ih razmenjuje sa čitaocima, a odnos čitalaca prema njima duboko je ličan. Otuda Kami i ja. Kami i... neko drugi. To jedino ima smisla.

Ima knjiga koje su neprolazne, za svaku novu generaciju čitalaca dragocene, svetlo u tami, izraz trajanja čovekovih dilema i traganja za sopstvenom istinom. *Pisma nemačkom prijatelju* Albera Kamiija takva su knjiga. Nastala kao unutarnja potreba pisca da nađe sopstveni odgovor na ono što mu se u jednom trenutku postavilo kao ključno pitanje, ona se prirodom i snagom svojih argumenata nametnula i drugima. Kami se u njoj suočio sa sobom i, kao što veliki pisci uvek rade, naterao je i svoje čitaoce na taj čin. Mnogi izbegavaju preispitivanje sebe, ali verujem da je znatno više onih kojima je to potrebno.

Neminovnost ličnog stava prema piščevim idejama valjda nigde ne dobija bolju potvrdu nego kad su u pitanju *Pisma nemačkom prijatelju*. Njih je teško i nazvati knjigom, retko su objavljivana u posebnom izdanju, književni kritičari imaju muke da ih uklope u

svoja merila književnih oblika i umetničke vrednosti, a ipak nisu izmakla pažnji čitalaca kao jedan od najprepoznatljivijih Kamijevih tekstova. Čitaoci nisu dozvolili da *Pisma* ostanu na margini Kamijevog stvaralaštva iz prostog razloga što su ona svojim izrazito ličnim karakterom i ljudskom vrednošću na njih ostavila dubok utisak. U pitanju je očit primer prevage suštine nad formom.

Kamijevi motivi borbe protiv fašizma i njegova moralna čvrstina da i pored prihvatanja apsurdna življenja kao osnovnog stava prema životu smogne snagu da stane u odbranu čoveka čiji život ima smisla jer je on jedino biće koje zahteva da ima smisao, neprolazne su ljudske vrednosti i za mnoge su suština ovog njegovog dela. U traganju za tim motivima Kami se prvo obratio logici filozofskog pristupa ali, naišavši na teškoće, poslušao je svoj instinkt i vratio se ljudskoj prirodi. Logika mu je govorila kako stav da ovaj svet nema višeg smisla znači da nema ni razloga za postojanje, te da li će čovek živeti životom lopova, zločinca, ubice, primernog građanina ili filozofa humaniste potpuno je svejedno jer je podjednako besmisleno. Ali čovek u njemu to nije mogao da prihvati. Čovek koji oseća da ima pravo na budućnost koja mu se negira, koji neće da se okrene uništavanju jer oseća da je to njegov poraz, potvrda ljudskog besmisla. On to ne može dozvoliti ni sebi ni drugima, ustaje protiv iskonske nepravde i zahteva smisao za sebe. To je pobuna ako mi nije dato da spoznam smisao svog postojanja, slediću svoj instinkt, to snažno osećanje pravde koje nosim u sebi i stvoriću ga sam! Iracionalna pobuna, bez sumnje, jer nema ni logičnog usmerenja, te zato, ako hoćete, i apsurdna, ali uzvišeno lepa i dostojna čoveka. Možda je to onaj toliko nam potreban putokaz, ona sila koja čini nemoguće...

Za Kamiya je karakteristična osobina koju Francuzi zovu *honnêteté*, izražena u intelektualnom poštenju, iskrenom suočavanju sa sobom i životom, a zatim delanju u skladu sa tim. Za to su, nema sumnje, potrebne moralna čvrstina i hrabrost. *Pisma nemačkom prijatelju* to dokazuju. Obuzet potrebom da iznese duboko proživljene razloge sopstvene borbe protiv fašizma, Kami se neizbežno morao upustiti i u preispitivanje pojma patriotizma. Time je progovorio o temi o kojoj je u mnogim sredinama još uvek dopustivo govoriti samo na jedan način. On se, međutim, usudio da nam kaže da je vreme da pojam patriotizma evoluiru. Ideja o evoluciji pojma patriotizma obuzima duh savremenog čitaoca (moj svakako) i navodi ga da se u sopstvenom životu opredeli prema njoj. Takvo opredeljivanje često je izraz životne neophodnosti i za konkretnu osobu uvek ima veoma značajne posledice. Kami je sebe (i svoje čitaoce) suočio sa dilemom koju su mu životne okolnosti i njegova savest

postavile i iz tog suočavanja izašao čvrstog ubeđenja. I mnogim svojim čitaocima je pomogao da razreše dilemu, a ja se nadam da će to ova knjiga i dalje činiti.

Kad je u pitanju patriotizam vrhunski kriteriji za Kami su istina i pravda. On traži da njegova patriotska osećanja proisteknu iz istinoljubivosti i pravednosti njegove otadžbine, iz njene opredeljenosti za čoveka i njegovu budućnost, iz njene posvećenosti humanizmu. Otuda i redosled prioriteta istina i pravda na prvom mestu, patriotizam sledi za njima. Obrnuti redosled vodi u moralno i fizičko uništenje čoveka. U tome je suština Kamijevog razilaženja sa njegovim nemačkim prijateljem. Patriotizam nije nacionalizam. Služenje nacionalizmu je robovanje njemu, devijacija ljudske prirode, bolest čovečanstva. Kami se, dakle, našao na pozicijama radikalnog humanizma Eriha Froma, koji ono što je dobro za čoveka i njegov razvoj kao pojedinca stavlja u prvi plan i takve težnje smatra izrazom prave ljudske prirode.

Ali Kamijev stav je i tipično egzistencijalistički, ako pod egzistencijalizmom, pojednostavljeno ali ispravno, podrazumevamo pre svega odbranu čovekovog dostojanstva. Suočen sa iskonskom nepravdom koja mu nameće osećaj apsurdnosti življenja, čovek je osuđen na slobodu izbora. U svakom trenutku svog života mora da bira (stvara) sebe, a time i čovečanstvo jer utiče na odnos snaga u njemu.

U biti nacionalizma je idolatrija, čiji poguban uticaj na čoveka niko nije bolje objasnio od Froma. Obožavanjem idola (otuđenih oblika doživljavanja sebe samog), bilo iz prošlosti ili sadašnjosti, čovek osiromašuje sopstvenu ličnost, gubi svoju celovitost kao ljudsko biće i prestaje da se razvija.

Nekada se patriotizam merio snagom mača, danas on treba da predstavlja humanističku ideju integrisanu u širok sklop odnosa među ljudima. Kami u *Pismima* kaže: Ja suviše volim svoju zemlju da bih bio nacionalista... Želeo bih da mogu voleti svoju zemlju a da istovremeno volim i pravdu. Nije mi svejedno u čemu će biti velika, da li će to biti u krvoproliću i lažima... Svaka vrsta ljubavi nije opravdanje... Ako ponekad izgleda da više volimo pravdu od svoje zemlje, to je zato što samo želimo da svoju zemlju volimo zbog njene odanosti pravdi, kao što želimo da je volimo zbog njene istinoljubivosti i nade koju uliva... Čoveku najteže pada da vidi izopačavanje onog što voli... Reči za sva vremena... i za sve ljude. Nema im se šta oduzeti ali svako bi mogao i trebalo da im doda nešto svoje. Svi ljudi na individualnom planu proživljavaju probleme koji potresaju svet. Ako ih ne mogu rešiti u okruženju koje poznaju i koje im je blisko, onda ni svet neće moći da reši svoje globalne

probleme. Jer svi smo mi deo tog sveta i naši lokalni problemi su u suštini svetski. Ili, kako bi rekli egzistencijalisti, odgovornost za čovečanstvo je u biti odgovornost za sopstvenu ličnost. Patriotizam, u svom duboko ljudskom smislu u kome je u *Pismima* predstavljen, jeste osećanje i stav koji nas vode putem ljudskog napretka.

Fašizam, nacionalizam, patriotizam, humanizam... nemoguće je izbeći provalu osećanja i mnoštvo reakcija kad se o njima govori i teško je kontrolisati misli da idu jednim tokom. Svestan toga, već u naslovu sam ugradio sebi izgovor. Vrednost jedne knjige samo je delom u onome što ona kaže znatno veća vrednost je u reakcijama čitalaca na nju, u razmišljanjima na koja ih navede, u ljudskom izazovu koji im postavlja. Lično, priznajem samo knjige koje su morale biti napisane, pesme koje su morale biti ispevane, slike koje su morale biti naslikane...U njima počiva snaga izraza ljudskog duha. A ova knjiga je morala biti napisana. S obzirom da nam se stalno nešto događa, moja skromna ali žarka želja je da se ona dogodi što većem broju čitalaca.

Dorđe Trajković